

УДК 316. 47. 316.285

Сірий Євген Володимирович,
доктор соціологічних наук, професор, керівник науково-дослідного сектору факультету соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Україна, 03187, Київ, проспект Академіка Глушкова, 4д, к. 506, тел.: (097) 263 71 30, e-mail: socio1@mail.ru

ORCID: 0000-0003-3396-8168

Серый Евгений Владимирович,
доктор социологических наук, профессор, руководитель научно-исследовательского сектора факультета социологии, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. Украина, 03187, Киев, проспект Академिका Глушкова, 4д, к. 506, тел.: (097) 263 71 30, e-mail: socio1@mail.ru

ORCID: 0000-0003-3396-8168

Siriy Evgen Volodimirovich,
PhD of sociology science, Professor, Head of the scientific research sector of sociology faculty, Taras Shevchenko KNU. Ukraine, 03187, Kiev, Academician Glushkov Avenue, 4d, r. 506, tel: (097) 263 71 30, e-mail: socio1@mail.ru

ORCID: 0000-0003-3396-8168



СОЦІАЛЬНА ДЕПРИВАЦІЯ У ДОТИЧНОСТІ ТА ВЗАЄМОБУМОВЛЕНOSTІ ДО МЕНТАЛЬНО-АРХЕТИПНИХ ЧИННИКІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПРИРОДИ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИЧНІ РОЗВІДКИ

Анотація. У даному матеріалі знаходять своє відображення пошукові аспекти аналізу та пояснення природи соціальної напруженості. В аналізі різних “прийнятних” теорій, що стосуються цього предмета, припускається, що найбільшу валідність представляє інтегральність деприваційної складової, виведеної як прямими аргументаційними положеннями сучасних зарубіжних дослідників, так і дотичними до них теоріями: теорія депривації, фрустрації, теоретичні кореляції бідності, маргінальності і депривації, ідеї щодо феномену недовіри, що дають змогу констатувати про формування сучас-

ної деприваційної теорії, яка найбільш прийнятним чином пояснює механізм розвитку соціальної напруженості, прийнятної українському соціуму. Крім того, були здійсненні теоретичні розвідки в аналізі та формуванні новітніх проєкцій вибудови інтерпретаційної моделі соціальної напруженості з урахуванням соціокультурних особливостей життєдіяльності людей, в аспекті використання архетипного підходу та менталітентих складових. Ці проєкції латентно виявляють так звані “бракуючі ланки” у пізнавальних конструктах, предстаючи своєрідними індикаторами у проблемах осмислення природи, механізму, специфіки змін трансформуючих суспільств.

Ключові слова: соціальна напруженість, депривація, архетипний аналіз, менталітет.

СОЦИАЛЬНАЯ ДЕПРИВАЦИЯ В ОТНОШЕНИИ И ВЗАИМОУСЛОВЛЕННОСТИ К МЕНТАЛЬНО-АРХЕТИПНЫМ ФАКТОРАМ В ИССЛЕДОВАНИИ ПРИРОДЫ СОЦИАЛЬНОЙ НАПРЯЖЕННОСТИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ

Аннотация. В данном материале находят свое отображение поисковые аспекты анализа и объяснения природы социальной напряженности. В анализе разных “приемлемых” теорий, которые относятся к этому предмету, допускается, что наибольшую валидность представляет интегральность депривационной составляющей, выведенная как прямыми аргументационными положениями современных зарубежных исследователей, так и касательными к ним концепциями: депривации, фрустрации, теоретический коррелят бедности, маргинала и депривации, феномена недоверия, позволяют констатировать о формировании современной депривационной теории, которая наиболее приемлемым образом объясняет механизм развития социальной напряженности, приемлемой украинскому социуму. Кроме того, были осуществлены теоретические разведки в анализе и формировании новейших проєкций построения интерпретационной модели социальной напряженности с учетом социокультурных особенностей жизнедеятельности людей, в аспекте использования архетипного подхода и менталитентных составляющих. Эти проєкции латентно обнаруживают так называемые “недостающие звенья” в познавательных конструктах, представляясь своеобразными индикаторами в проблемах осмысления природы, механизма, специфіки изменений трансформирующих обществ.

Ключевые слова: социальная напряженность, депривация, архетипный анализ, менталитет.

SOCIAL DEPRIVATION IN CONNECTION AND MUTUAL INSTALLATION TO MENTAL-ARCHETYPNIC FACTORS IN THE INVESTIGATION OF THE NATURE OF SOCIAL TENSION OF UKRAINIAN SOCIETY: THEORETICAL INTELLIGENCE

Abstract. In this material, the search aspects of analysis and explanation of the nature of social tension find their reflection. In the analysis of various “acceptable”

theories, that relate to this subject, it is allowed, that the integral of the deprivation constituent has the greatest validity. The latter — is derived, as direct argumentation provisions of modern foreign researchers, and tangential to them concepts. These are the concepts: deprivation, frustration, the theoretical correlation of poverty, marginalization and deprivation, the phenomenon of distrust, which allows us to state about formation of a modern deprivation theory, which most appropriately explains the mechanism of development of social tension acceptable to the Ukrainian society. In addition, were feasible theoretical intelligence in the analysis and formation of the newest projections of the construction of an interpretative model of social tension, taking into account the sociocultural features of people's livelihoods, in the aspect of using the archetypal approach and mentality components. These projections latently reveal peculiar "missing links" in cognitive constructs, in the form of peculiar indicators in the problems of understanding nature, the mechanism, the specifics of changes in transforming societies.

Keywords: social tension, deprivation, archetypal analysis, mentality.

Постановка проблеми. Система вітчизняних соціогуманітарних наук упродовж двадцяти п'яти років на пострадянському просторі дала і дає можливість усвідомити іманентність нашому суспільству такого явища, як соціальна напруженість. Детермінована незадоволеністю різноманітним потребам людей, її вважають віддзеркаленням якісних властивостей соціальної системи. І тим, що вона стала невід'ємним атрибутом сучасного життя, характерністю нашому суспільству як ресурс соціальних змін, це актуалізує її дослідження та вивчення. Однак у цьому дослідницькому полі існує немало проблем, передусім, у пошуку відповідних валідних та верифікованих засобів пізнання.

З причини концептуальної та методико-методологічної нерозробленості засобів дослідження соціальної напруженості, насамперед, перед соціологічною та іншими соціальними

науками стоїть завдання вияву та вирішення відповідних дослідницьких теоретико-методологічних проблем та завдань. З одного боку, соціологія як "прагматичніша" серед суспільних наук оперується власними строгими методологічними засобами пізнання, що виявляють певну "лінійність" у кореляції взаємодії тих чи інших соціальних чинників, важелів у поясненні розвитку різних процесів та явищ. Мається на увазі позитивістський контекст пізнання соціальних явищ. З іншого боку, в силу обставин гносеологічної кризи соціології ця "традиція" пізнання конкретних процесів та явищ не завжди проявляє у кінцевому результаті достатній рівень наукової верифікації.

Раціональність та прагматизм соціологічного мислення не завжди синхронізується з іншими латентними характеристиками суспільства, а відповідно і способами їх предметно-теоретичної інституалізації. У

даному випадку йдеться про архетипний та інші дотичні йому підходи у поясненні певних процесів та явищ. Суспільний розвиток у цілому щільно пов'язується з соціокультурними особливостями життєдіяльності людей, але ці особливості не достатньо влітаються у класичну раціональність пізнання, а скоріше — у некласичну та постнекласичну.

Так зване юнгівське “колективне несвідоме”, трактоване як загальнолюдське засадниче душевного життя індивідів, вроджені патерни, які підштовхують людей сприймати дійсність та реагувати певним чином на події життя, яке є наслідуваним чи співсформованим на базі поколіннього досвіду — не завжди рівноцінно сприймається як латентний непрямий “регулюючий” чинник суспільного розвитку та змін. Однак і висувати даний теоретико-методологічний конструкт в якості гносеологічної доміанти, м'яко кажучи, не коректно. Тож, має місце і своєрідний дуалізм предмета дослідження: деприваційні та менталітетні чинники.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика, пов'язана з аналізом і осмисленням соціальної напруженості у нашому суспільстві, є відносно новою для вітчизняної соціології. Але, все ж є доволі чималий досвід. Окремі теоретичні та прикладні аспекти її вивчення презентувалися у дослідженнях: Є. Головахи, Н. Паніної, Л. Бевзенко, І. Бекешкіної, О. Владико, В. Небоженка, О. Балакіревої, М. Міщенко, Е. Ключенка, М. Слюсаревського, Н. Ходорівської та ін.

Компоненти теорії депривації суттєво та по-різному розвивалися Т. Гар-

ром [1], Дж. Девісом [2], Дж. Доннальдсом, Е. Азаром та Дж. Бертоном [3; 4] (теорії базових людських потреб), Р. Мертоном (теорії напруги) [5] П. Штомпкою [6], Г. Лассуелом, Н. Міллером, Л. Берковіц [7] та ін.

Багато ідей та характеристик ментальності та сучасної соціальної архетипності українського соціума викладалися філософами та суспільними діячами минулого. Однак, наразі, окремим масивом міждисциплінарних досліджень (соціальної психології, філософії, соціології, історії та державознавства) ця тематика розкривається у викладах Е. Афоніна, Є. Головахи, Ю. Романенка, І. Шкляра, А. Ручки, О. Злобіної, Є. Донченко, С. Кримського, М. Поповича, Ю. Наріжного, О. Суший, М. Шлемкевича та ін.

Неповний перелік дослідницьких практик вказує на їх предметну різноманітність та структурність. Кожна з них по-своєму достойна уваги та певного використання відповідного дослідницького досвіду.

Мета статті. Враховуючи наявні теоретичні здобутки у комплексі цієї проблематики та зважаючи на потреби всебічного вивчення соціальної напруженості, представляється доцільним здійснити спробу теоретико-методологічної розвідки у дослідженні та вибудові концептуальної моделі соціальної напруженості сьогоденного українського соціума, в основі якої закладена соціальна депривація у дотичності до неї ментально-архетипних чинників та їх взаємообумовленості.

Виклад основного матеріалу. Досвід дослідження соціальної напруженості засвідчує, що без певної

системи початкових теоретичних уявлень системного теоретичного обґрунтування, аналізу історичного досвіду говорити про зміст концептуальної моделі — не коректно. Сама проблематика, пов'язана з аналізом і осмисленням соціальної напруженості в нашому суспільстві, не є доволі новою для вітчизняної соціології. З кінця 80-х — на початку 90-х років суспільство колишнього СРСР, у тому числі і Україна, опинилося в глибокій системній кризі з характерною, у нашому розумінні, соціальною напруженістю. Її головними ознаками були і є: тривога, незадоволеність існуючим становищем справ, недовіра до влади та ін. Апатія до того, що відбувалося, агресивність, паніка, і навіть, висловлюючись метафорично — “надія на диво” — все це ставало характерними ознаками нашого суспільства. Влада не врахувала ту обставину, що при переході від однієї формації до іншої суспільство опиняється в маргінальному становищі, і не на короткий строк. Змінювався статус, рольова поведінка людей, шкала соціальних цінностей. Якість та рівень життя, як найістотніші чинники, що визначають соціальну напруженість, у нас хронічно знаходилися на низькому рівні. А поляризація прошарків (страт) за матеріальним становищем настільки була різкою, що і до сьогодні є колосальним конфліктогенним чинником. Тому вважається, що пріоритет у розробці поняття “напруженість” у пострадянській соціології почав зароджуватися з психології, соціальної психології, які були ближчими до соціальних “хвороб”, де під “психічною напруженістю” зазвичай розу-

мівся “стан передбачення суб'єктом несприятливого для нього розвитку подій” або “стан, що супроводжує діяльність в несприятливих умовах” [8; 9].

Практика показала, що у подальші роки цей термін доволі точно відображав стан суспільних відносин і масової свідомості, і дуже швидко увійшов до наукової, публіцистичної та побутової лексики, ставши віддзеркаленням неблагополуччя і гостроти ситуації. Надалі сформувалося ототожнення понять “соціальної напруженості” з “конфліктом”, “напруженістю”, “соціальною кризою” і “нестабільністю” — як цілком прийнятних характеристик нашого “хворого” суспільства.

На сьогодні відмітною рисою багатьох експертних оцінок ситуації в Україні є констатація поглиблення кризових виявів, найглибших за всі роки незалежності. В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України “Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання” ситуацію в Україні охарактеризовано як системну кризу — кризу базових відносин у політико-правовій та соціально-економічній сферах [10, с. 3; 11]. У результаті відбувається поглиблення депресії в економіці, різке падіння рівня життя населення, у суспільстві залишається незадоволеним запит на соціальну справедливість, зростання соціально-політичної напруженості у регіонах, рівня злиднених та маргіналізованих верств населення, погіршення соціального самопочуття людей. Українське суспільство перебуває в стані невизначеності та варі-

ативності вибору ціннісної еволюції [12]. Про це свідчать всі наявні соціологічні дослідження [13; 14].

В Україні на фундаментальному рівні соціальною напруженістю практично не займалися, а зарубіжний досвід є доволі не дотичним нашому. Осмислюючи цей феномен, на підставі аналізу відповідних наукових джерел, можна стверджувати, що у дослідженні соціальної напруженості сформувалося кілька традицій її “бачення” та осмислення. На Заході ця “традиційність” формувалася через призму соціального самопочуття цілком “здорового” суспільства, в антипод нашому [15]. Історично склалося так, що з повоєнних років майже всі європейські країни (суспільства) не відчували хронічних проблем у будь-якій сфері. І взаємовідносини його з інститутом держави завжди базувалися на довірливих взаєминах, хоч подекуди не завжди простих. У нас практика вивчення (вже як традиційність) соціальної напруженості зачинала і продовжує надалі формуватися через призму “нездорового”, “хворого” суспільства – власне напруженості як сталої ознаки. Тому, відповідно, і її вивчення з вибудовою відповідної методології та інструментарію традиційно складалося за іншими принципами. З цим наукова і соціологічна проблеми набувають чіткого формулювання, вирішення яких ототожнюється з пошуком відповідних теоретичних інтерпретацій, що формуватимуть їх інтегральний концепт зокрема.

Одним із центральних елементів у різних поясненнях соціальної напруженості і зв'язаних з нею імовірних протестних дій (як одна із

інтерпретативних моделей) виступає *депривація*. Відомо, що це, свого роду психо-соціальний стан суб'єкта, детермінований відсутністю чи позбавленням задовольняти деякі свої основні (життєві) як матеріальні, так і духовні потреби достатньою мірою, впродовж тривалого часу. Це і призводить до різних моральних і психологічних відхилень у поведінці та діяльності людини. Після того як “депривація” вийшла за вузькі межі, її стали ширше розглядати з погляду сфер суспільного життя. Було зроблено висновок про негативний вплив різних суспільних модернізацій на соціальну поведінку.

У гносеологічному полі нашої проблематики вона є своєрідним інтерпретативним містком між психологічним станом відсутності актуальних потреб індивіда та соціально-індивідуалістських реконструкцій механізму соціальної напруженості. Її, як правило, прив'язують не тільки з падінням рівня життя, виникнення реальної проблеми зuboжінню населення, а й до масового відчуження громадян від системи соціально значущих стійких нормативних зв'язків, політичних та духовних розчарувань тощо, що в кінцевому рахунку призводить до загострення соціальної напруженості зокрема.

Це одночасно і процес (психосоціальний контекст), і результат (соціальний контекст). Це поняття відноситься до багатофакторних проблем, а теорія має справу з розривом між суб'єктивними очікуваннями щодо низки цінностей і реальними можливостями доступу до них [16]. У контексті нашої соціальної проблематики “депривація” застосовується

як соціальна властивість стосовно соціальних проблем і чинників. Тому вона зустрічається у форматі *соціальної* (у широкому розумінні, не інтеракційної), *духовної*, *психокультурної* ідентичності. Тобто, з безлічі різномайття її інтерпретацій, залежно від поля вияву і поля застосування як пояснювального ресурсу, вона має багато “прикметників”.

Одним з істотних чинників нестабільності суспільної свідомості є погіршення становища людей. Відчуття незадоволеності властиве сьогодні не тільки тим, хто живе за межею бідності, а й багатьом представникам малого і середнього бізнесу. Однакові соціальні умови різні люди сприймають і розуміють по-різному. У результаті навіть усередині одних і тих самих соціальних груп існує різне розуміння власних інтересів. Нестабільність становища людей у конкретній соціальній, територіальній, демографічній, професійній та іншій спільності приводить їх у стандартивності, прихованої агресії. У безмежній комбінації чинників формування соціальної напруженості вони пререплітаються та накладаються, тому прийнятним вважаємо застосовувати *інтегральний формат* депривації.

Деприваційний фон може бути результатом: зниження реальних можливостей на тлі зростання очікувань; зниження можливостей на фоні збереження очікувань на колишньому рівні; зростання очікувань (домогань) при незмінних можливостях [17, с. 9–29], виділивши при цьому: “депривацію життєвих стандартів”, “депривацію надій”, “депривацію очікуваного темпу змін” [18].

Отже, діючим чинником напруженості є і підсвідома, і усвідомлена незадоволеність індивіда щодо відсутності звичного і стабільного соціального середовища. Внаслідок цього формується переконання, що вони заслуговують кращого, а інтегрально-соціальні умови не в змозі їм це гарантувати, тому єдиним варіантом соціально-політичних змін є боротьба (як правило — насильницька).

У першу чергу її переживають ті, хто не може адаптуватися до соціальних змін через високі ціни, зниження доходів; через страх втратити роботу, статусу або через “переломний” синдром, тобто неможливість змінити картину світу, стереотипи, погляди і переконання, що склалися. Супротив цьому процесу призводить до наростання внутрішньої напруженості, дискомфорту, що примушує зрештою до реалізації цих спонук. Тому, точками, в яких концентрується напруженість, є матеріально-соціальна сфера суспільного життя (що більш притаманним є для наших умов).

Хоча серед немалої кількості дослідників напруженості має місце тенденція ігнорування деяких форм соціальної депривації, однак, широко розповсюджена з 70-х років ця концепція дає можливості розширити свій гносеологічний потенціал. Окрім політико-психологічної теорії депривації, інших соціально-психологічних теорій у цьому руслі найбільш релевантною теорією, що має гносеологічний потенціал, виступає теорія базисних людських потреб, яка розроблялася в роботах Е. Азара, Дж. Бертона [3; 4] та ін. Важливим внеском цієї теорії є уточнене формулювання і порівняльний аналіз кате-

горій “позиції”, “інтереси”, “цінності” і “потреби”, які носять певним чином універсальний характер. Отже, базисні потреби дають змогу побачити глибше коріння соціально-політичних суперечностей (напруженості). І тут питання: відношення цього до депривації. Відповідь очевидна — пряме. Усі ці теорії мають спільний “знаменник”, а саме — “позбавлення” задовольняти.

Окремі теоретичні розробки з проблем бідності, маргіальності та депривації з середини ХХ ст. стали вельми популярні в наші дні завдяки дослідженням Р. Аткинсона, Т. Барчарта, Ф. Фаррінгтона, С. Паугама, Ф. Товардса, Р. Левітаса, А. Сена та ін. [19–21]. Крім того, у сучасній соціології у поєднанні стану багатомірної відносної депривації індивідуумів та соціальних груп описується поняття соціальної ексклюзії (А. Сен, Р. Левітас, С. Паугам) [22, с. 41–62], політичної недовіри (М. Доган) [23]. Таким чином, депривація “розширилася” багатомірною та релятивною зв’язаністю з іншими дотичними явищами та відповідним їм поняттям, механізмами соціальної девіації, деструкції. Це і вияв бідності спроможностей, браку участі в основних видах діяльності суспільства, феномену недовіри, поліфакторності обмеження життєвих можливостей. Підтвердженням цього ми знаходимо і у російських джерелах [24; 25]. Вона інтерпретується як одна з інтегральних, дієвих форм втрати соціальної стійкості суб’єкта, порушення стійкості соціальної системи.

Як не як, однак ті або інші вияви депривації завжди були пов’язані з історично певними формами відчу-

ження людей різних сторін суспільного життя, соціальних інститутів, процесів власної діяльності, від тих, що їх оточують і самих себе.

У пошуках нових механізмів та моделей соціальної напруженості, принаймні її окремих аспектів, дедалі більше набувають уваги в якості гносеологічного компонента теорії суб’єктивістського тлумачення. У соціології, визначаючи проблеми діяльних можливостей особистості, її статусно-рольових характеристик, конструктивних та деструктивних життєвих стратегій, ціннісних уподобань тощо, здійснювались дослідження соціальних наслідків егоцентричного вияву індивідуалізму. Вона генерується матеріальним і ціннісним рівнями, причому жоден з них не можна повно інтерпретувати без урахування його співвідношення з іншим. Хоча більш коректно розмежувати на рівень потреб, інтересів, цінностей. Як бачимо, це суб’єктивне відчуття незадоволеності відносно до свого сьогодення набуло все більше чинників.

Усі ці вибудовані положення репрезентують чітку раціональність, прагматичність, лінійність сучасного соціологічного пізнання. Але, як вже зазначалося, цей характер пізнання суспільних процесів та явищ не виявляється абсолютним верифікаційним лідером. Не рідко і латентно виявляються так звані “бракуючі ланки” у пізнавальних конструктах. Вони ще не набрали повноцінної наукової інституалізації у сучасному науковому пізнанні, натомість виявляються своєрідними індикаторами у проблемах осмислення природи, механізму, специфіки змін трансформуючих

суспільств. При цьому виникає безліч запитань, зокрема: стосовно кореляції соціальної напруженості та її імовірного переростання у протестність; стосовно чинників соціальної терпимості, посилення чи послаблення соціальної напруженості зі зміною депривації та ін.

Відомо, що жодна країна ні в одну епоху не виходила з кризи виключно завдяки економічним обставинам. Адже в основі економічної діяльності лежить певна психокультура [26]. Для українця, це, як мінімум, — збереження традиційних основ життя, панування консервативності. Переважання серця над розумом, над раціональним розрахунком (на що акцентують представники культурологічного напрямку дослідження особливостей українського соціуму) визначає всі сфери буття українського народу. Архетип домінування минулого над майбутнім, який пов'язаний з міфологізацією й ідеалізацією минулого до певної міри стримує здібність до конструктивного мислення, впровадження актуальних змін у житті [27]. Такого роду положення корелюють з результатами соціологічних досліджень ціннісної системи українського соціуму, зокрема “Соціологічного моніторингу”, ESS [13; 14; 28; 29].

Хоча багато сторін ментально-архетипного континіуму українського соціуму виявляють не “прогресистські” його характеристики (щоб не складалося таке враження), все ж, певною мірою, це має місце. Історичні особливості розвитку України сприяли формуванню і затвердженню своєрідного індивідуалізму українців, який, на думку культуролога

М. Шлемкевича, обумовлює усунення людини від вирішення проблем суспільства, обмеження її зв'язків з іншими людьми. Він пов'язаний з обмеженістю, замкнутістю, локальністю кола спілкування. Індивідуалізм викликає уникнення дієвості, панування замкнутості, ізолюваності, інтровертності та відмову від будь-якої залежності [30].

З іншого боку, українська ментальність характеризується своєрідною недієвістю; українці уникають відповідальності, сповідають пасивність, невтручання у рішення проблем зовнішнього порядку. У зв'язку з цим соціальні проблеми, їх рішення ніколи не були пріоритетними для українця, зосередженого на власному домогосподарстві, на досягненні власної самодостатності. Соціальні умови та інтровертність українців призвели до занурення в особисті проблеми, що відображає зовнішню пасивність та самозаглиблення [31].

Історія показує, що непостійність, постійні погрози духовно-культурного придушення, знищення свідомих, активних представників українського народу, а також зради власного народу українською елітою, людьми, які виступали його керівниками, що характеризують життя нації, — це ті процеси, які стали ідентичними для України. Це спричинило прагнення українців до самозбереження, невіри у владу з причини формування деструктивних форм організації влади, “на чужій психокультурі” (О. Донченко, Ю. Романенко) [32]. Тому їх різнить замкнутість на “малій групі”, насамперед на сім'ї, внутрішнє неприйняття влади при зовнішньому підпорядкуванню їй, комплекс

неповноцінності, другорядності, зайвості [31]. Однак, на нашу думку, ця “чужість” оперується на нав’язуванні симбіозу штучного, хибного, неправдивого, що на жаль, йшло черговий раз від нової влади. Це і виявляється у чинниках напруженості. Багато хто з українців (та й не тільки з них) замислювалися: “Чому так погано ми живемо?”. А нам постійно нав’язували, всупереч здоровому глузду, незрозумілу політику постійних нелогічних змін. Тільки безмежна довірливість і поступливість, “коливання в ухваленні рішень” (О. Донченко, В. Єрмак) [33], а також відсутність усвідомлення необхідності міцної спайки всіх членів держави – кожного разу знищували і знищують усі завоювання українців. Це відбивається як в історичному минулому, так і в недалекому минулому, за яким, зокрема, Помаранчева революція, Революція гідності стали не тільки наслідком, а й причиною.

Своєрідність толерантності, властивої українському народу, “закриває очі” йому на всі нелади, тому його толерантність може переростати у всетерплячість, яка виступає своєрідним захистом своєї безпеки, у поступливості, лагідності. Усі ці етичні якості особи, що виражаються як скромність, доброзичливість, терпимість і терплячість, поблажливість, упокорювання, незлобивість представляють людину миролюбною, не запальною, такою, що любить. Зрозуміло, що це – лише веберівські ідеальні типи, проте ці характеристики в інтегральному континуїтеті вельми властиві українському менталітету. Посередньо і не лінійно ці положення знаходять

своє підтвердження у ціннісних рисах українців.

З іншого боку, горбачовська “перебудова” виявила, що більшість радянських громадян бажали не свободи, а ситості. Розвал Союзу вони розглядали як засіб для досягнення капіталістичного матеріального раю. Але не ліберальні, а споживчі цінності вийшли на перше місце. Оскільки наше, тоді ще “прорадянське” суспільство, з ознак хронічної “неситості” і дефіциту як матеріальних, так і свобододуховних потреб обрало цілком закономірний характер розвитку з властивими для нього логікою та цілями. Це має відношення як стосовно природного прагнення до матеріального благополуччя (як признаний прогрес), так і з погляду своєрідних характеристик (з властивою нелінійністю розуміння взаємообумовленості) українського менталітету і окремих його архетипних характеристик [34; 35]. У якості соціологічної аргументації вище наведеного – дослідження ціннісної трансформації українського соціуму в траєкторії “традиційність – модернізм” (за системою Р. Інглгарта) показують, що у структурі ціннісної свідомості населення домінують цілком традиціоналістські цінності [12–14; 36; 37].

Соціально-історичний шлях українців упродовж кількох поколінь радянської та пострадянської епохи стали визначальними в умовах формування своєрідного характеру українського народу і його менталітету. У доповнення цьому, можна навести інший аргумент. Російський соціолог Ю. Левада у масштабному соціологічному дослідженні феномена

радянської людини (*homo soveticus*) перелічив властиві їй негативні особисті якості, серед яких є *патерналізм, підозрілість та ізоляційність, цинізм і підвищення рівня агресії*. На думку вченого, ці негативні зміни знову стали результатом обмеження суспільних свобод, а також спотворених економічних і моральних стимулів, які щораз впроваджувалися владою нової епохи. І хоча з критичної точки зору дослідники не намагалися емпірично встановити існування “радянської людини”, а просто лише опис його рис, було “оголошено”, що і пострадянське суспільство є конгломератом з людей певного “антропологічного типу”, в протилежність західному суспільству [38]. Це положення хоч і посередньо, однак є аргументуючим засобом щодо ознак певної “традиційності” нашого суспільства як конструкту архетипних і ментальних характеристик.

Висновки. Посилення незадоволеності (тобто суб’єктивно-оцінюваного індивідом розриву між актуальним і бажаним життєвим становищем), за класичною нуковою раціональністю, повинно супроводжуватися зростанням готовності до дій, у тому числі і деструктивних, які, за логікою, сприяють досягненню мети, що підвищує вірогідність порушення збалансованості соціальної системи. Однак на практиці таке положення не характеризується відповідним ступенем верифікації. Тому ми схилиємося до думки, що осмислення соціальної напруженості загалом і українського суспільства, зокрема, набуває нових характеристик наукової проблеми. У даному аспекті йдеться про деприваційну концепцію, можливості

архетипного підходу з ментальними складовими. Ці аспекти не тільки залишаються ще недостатньо вивченими, а й починають набувати актуалізаційного статусу у пізнанні певних проблем розвитку суспільства.

Ми намагалися показати, що розвиток соціуму дійсно детермінується багатьма чинниками, але специфічну істотність займає і ментальна архетипність соціальних груп. І мотиваційні особливості соціальної активності значною мірою взаємозначаються характером компонентів архетипності. Це поняття пояснює особливий спосіб поведінки, діяльності, культури, світогляду. Інegralність архетипів, що визначає окремі характеристики менталітету, впливає на специфічний характер цієї активності, її спрямованості. У можливості виявлення специфіки соціальної активності відбувається пошук відповідей на питання: “Чому ті або інші процеси носять саме такий характер”. Також виявляються нові евристичні можливості поняття архетипності, менталітету у порівнянні з традиційними для соціології, соціальної філософії, соціальної психології категоріями.

Своєю чергою, компоненти соціальної архетипності, менталітету, володіючи соціальною інерцією і консервативністю, можуть гальмувати становлення нових соціальних відносин. У суперечливій дуальній природі архетипності втілюються і традиції, і опозиція до новації, чим одночасно продукується соціальний прогрес, стримуючи чи стимулюючи надмірність (масштабність, швидкість протікання, характер) соціальних змін. І деприваційна складова у

соціальної напруженості, як свого роду реакція — цілком валідне пояснення.

Мабуть важливо відзначити і ще одну обставину, стосовно того, що модернізація, в якій би фазі чи форматі не перебувала, без опори на національні традиції визнається неповною, ризикованою, фрагментованою і продукує небажану суперечливу зміну, зокрема, соціокультурного розвитку. Ш. Айзенштадт та інші представники постмодерністської концепції ставили питання про важливість збереження національних соціокультурних традицій, підсилювавши акцент на врахування конкретних історичних умов, цивілізаційного контексту в тому або іншому трансформованому суспільстві, для можливого уникнення внутрішніх суперечливих тенденцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Gurr Ted*. 1970. Why Men Rebel / Ted Gurr. — Princeton : Princeton University Press [in English].
2. *Davies James C*. When Men Revolt and Why / J. C. Davies. — New York : Free Press, 1971.
3. *Dollard J*. et al (eds) Frustration and Aggression / J. Dollard. — New Haven, CT : Yale University Press, 1939. — 209 p.
4. *Burton J*. Conflict: Human Needs Theory / J. Burton. (Vol. 2 of the Conflict Series). — L. : Macmillan, 1990. — 358 p.
5. *Merton R*. Social'naja teorija i social'naja struktura [Social Theory and Social Structure] / R. Merton. — M. : AST, 2006. — P. 880.
6. *Sztompka P*. New perspectives on trust: rev. essay / P. Sztompka // American journal of sociology. — Chicago, 2006. — Vol. 112. — № 3. — P. 905–919.
7. *Berkovic L*. Agresija: prichiny, posledstviya, kontrol' [Aggression: Causes, Consequences and Control] / L. Berkovic. — SPb., 2001. — P. 244.
8. *Енциклопедия современной юридической психологии* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.legal_psychology.academic.Ru/425/
9. *Мещеряков Б*. Большой психологический словарь [Электронный ресурс] / Б. Мещеряков, В. Зинченко. — Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/
10. *Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання: аналіт. доп.* / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський [та ін.]; за заг. ред. Я. А. Жаліла. — Київ: НІСД, 2014. — 132 с.
11. *Суший О. В.* Динаміка політичних і психологічних процесів у сучасній Україні / О. В. Суший: зб. ст. “Наукові студії із соціальної та політичної психології”. — Київ, 2015.
12. *Сірий Є. В.* Трансформаційні зміни ціннісної системи українського суспільства у системі координат: “традиція – модерн” / Є. В. Сірий // Вісн. Львівського ун-ту. — 2014. — Вип. 7. — С. 3–18. — (Серія соціологічна).
13. *Українське суспільство 1992–2010.* Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ: Ін-т соціології НАН України, 2010. — 656 с.
14. *Українське суспільство 1992–2013.* Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — Київ: Ін-т соціології НАН України, 2013. — 566 с.
15. *Сірий Є. В.* Дослідження соціальної напруженості в українському трансформаційному соціумі /

- Є. В. Сірий // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти: зб. наук. пр. Ч. II: VII Міжн. наук.-практ. конф., 30–31 травня 2016 р. — Рубіжне : Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. — С. 193–196.
16. *Ожиганов Э. Н.* Политическая напряженность: имитационное моделирование и раннее предупреждение / Э. Н. Ожиганов // Аналитический вестн. — 2008. — № 9 (354). — С. 10–21.
 17. *Гарр Т. Р.* Почему люди бунтуют / Т. Р. Гарр. — Санкт-Петербург: Питер, 2005. — 461 с.
 18. *Климов И. А.* Депривация. Большая Российская Энциклопедия [Электронный ресурс] / И. А. Климов. Режим доступа : <http://bigenc.ru/sociology/text/1948445>
 19. *Council* Employment and Social Policy [Электронный ресурс] // Objectives in the Fight Against Poverty and Social Exclusion. — 2000. — Режим доступа : <http://europa.eu.int>
 20. *Atkinson R.* Combating Social Exclusion in Europe / R. Atkinson // The New Urban Policy Challenge, Urban Studies. — 2000. — Vol. 37.
 21. *Farrington F.* Towards a useful definition: advantages and criticism of “social exclusion” [Электронный ресурс] / F. Farrington. — Режим доступа : <http://www.nof.org.uk>
 22. *Paugam S.* Poverty and Social Exclusion: A Sociological View / S. Paugam // The future of European welfare a new social contract / ed. by Martin Rhodes and Yves Mény. — New York. St. Martin’s Press, 1998. — P. 41–62.
 23. *Dogan M.* Political distrust and the discrediting of politicians. Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands. Koninklijke Brill NV incorporates the imprints Brill Academic Publishers. — BRILL-LEIDEN- BOSTON, 2005. — 254 p.
 24. *Социологический энциклопедический словарь* / под ред. Г. В. Осипова. — Москва: ИНФРА-М; НОРМА, 1998. — 229 с.
 25. *Спесивцева О. И.* Социально-экономические изменения как генезис деприваций / О. И. Спесивцева // Вестн. Челябинского гос. ун-та. — 2009. — № 14 (152). — Спец. вып. — С. 84–86.
 26. *Крымский С. Б.* Пан-хозяин как квинтэссенция психокультуры украинцев [Электронный ресурс] / С. Б. Крымский. — Режим доступа: <http://www.icysc.org.ua/articles/ukrajina/446-201112071000.html>
 27. *Иванова К. А.* Історія світової та української культури: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / К. А. Иванова, А. П. Лантух, Г. О. Хіріна, С. І. Шитов, А. О. Якуба. — Харків : Вид-во НфаУ “Золоті сторінки”, 2012.
 28. *European Social Survey* [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.europeansocialsurvey.org/>
 29. *European Values Study* [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>
 30. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина. Кн. 2 / М. Шлемкевич. — Нью-Йорк: “Життя і Мислі”, 1954. — 158 с.
 31. *Менталитет украинцев и основные детерминанты его становления.* История украинской культуры [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://studbooks.net/56996/kulturologiya/mentalitet_ukraintsev/
 32. *Донченко О.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): [монографія] / О. Донченко, Ю. Романенко. — Київ : Либідь, 2001. — 334 с.

33. *Донченко О. А.* Архетиповий менеджмент / О. А. Донченко. — Кіровоград, 2012. — 264 с.
34. *Ручка А. О.* Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 року / А. О. Ручка // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Т. 2, вип. 1 (15) / [голов. ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга]. — Київ: ІС НАНУ, 2014. — С. 117–124.
35. *Ручка А.* Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі / М. Наумова, А. Ручка // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Т. 1, вип. 1 (15) / [голов. ред. М. О. Шульга]. — Київ: ІС НАНУ, 2013. — С. 285–297.
36. *Ручка А. О.* Ціннісна ідентифікація населення сучасної України / А. О. Ручка // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи: II конгрес соціол. асоціації України (Харків, 17–19 жовтня, 2013 р.) : тез. доп. — Харків, 2013. — С. 140–141.
37. *Ручка А. О.* Політико-ідеологічна самоідентифікація населення сучасної України / А. О. Ручка // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — ІС НАНУ, 2012. — С. 29–40.
38. *Левада Ю. А.* Человек советский: проблема реконструкции исходных форм / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. — 2001. — № 2 (52). — С. 7–16.